
» VSI SMO MALO VIDELI, DA
BOG TUDI PREK SOCIALNIH
OMREŽIJ DELUJE « :
VPLIV INTENZIVIRANE RABE
DIGITALNIH TEHNOLOGIJ
NA IZBRANE SLOVENSKE
RELIGIJSKE SKUPNOSTI

Aleš Črnič,
Taja Fortuna

Uvod

V začetku 2020 je svet preplavila epidemija koronavirusa covid-19, kar je močno vplivalo na različne ravni družbenega življenja. Države so v naslednjih dveh letih zaradi zaščite javnega zdravja večkrat omejile javne dejavnosti, kar je korenito poseglo tudi na religijsko področje. Tako kot drugi družbeni podsistemi so si tudi religijske skupnosti v izrednih razmerah za premoščanje formalnih omejitev delovanja intenzivneje pomagale z digitalnimi tehnologijami. Tako nastale razmere so ob svetovni pandemiji izjemno pospešile že potekajoče procese prisvajanja digitalnih tehnologij tudi za religijske in duhovne dejavnosti, kar je imelo in še ima večplastne posledice za religijsko življenje. O tem je bilo v zadnjem času objavljenih nekaj raziskav,¹ ta članek dopolnjuje ta po-

¹ Širši razvoj proučevanja religije in digitalnih medijev smo podrobneje predstavili v uvodnem članku tega tematskega bloka, za vpliv epidemije covida-19 na pospešeno rabo digitalnih tehnologij religijskih skupnosti pa glej Kyle K. Schiefelbein-Guerrero, ur., *Church after the Corona Pandemic: Consequences for Worship and Theology* (Cham: Springer, 2023); Nicholas J. Higgins in Paul A. Djupe, »Congregation Shopping during the Pandemic: A Research Note,« *Journal for the Scientific Study of Religion* 61, št. 3-4 (2022), <https://doi.org/10.1111/jssr.12802>:

časi rastoči korpus z rezultati slovenskega dela mednarodnega raziskovalnega projekta Religijske skupnosti v virtualni dobi (RECOVIRA),² v okviru katerega smo v sedmih evropskih državah (poleg Slovenije še v Veliki Britaniji, Nemčiji, na Danskem, Finskem, Švedskem in Poljskem) proučevali, kako se oblike, vloge in izkušnje religijskega življenja v Evropi spreminjajo zaradi intenzivirane uporabe digitalnih tehnologij, ki so posledica zadnje epidemije.

Metodologija raziskovanja je v vseh sodelujočih državah temeljila na etnografiji, ki je vključevala tradicionalne in digitalne metode. Etnografske raziskave smo povsod izvajali v treh tipih religijskih skupnosti: najprej v prevladujočih religijskih institucijah, potem v že dolgo uveljavljenih manjšinskih skupnostih, na koncu pa še v novejših, manj raširjenih in uveljavljenih religijskih skupnostih. Prva slovenska študija primera se tako osredinja na Rimskokatoliško cerkev (RKC). Kot manjšinsko, že dolgo prisotno, široko prepoznavno in uveljavljeno smo izbrali Islamsko skupnost v Republiki Sloveniji. Za tretjo študijo primera pa smo izbrali eno najaktivnejših in najprepoznavnejših novih religijskih gibanj pri nas Skupnost za zavest Krišne, splošno znano tudi kot gibanje Hare Krišna.

Za vsako od izbranih skupnosti smo najprej izvedli netnografsko analizo prisotnosti na spletu (načine in rezultate te analize predstavljamo v sosednjem članku tega tematskega bloka), hrati pa smo izvedli serijo opazovanj religijskega življenja in več intervjujev. Tako smo si prizadevali spoznati in čim boljše razumeti, kako se je vsaka od skupnosti prilagodila zahtevnim izzivom epidemije, predvsem pa koliko in kako

726–36; Lene Kühle in Tina Larsen, »‘Forced’ Online Religion: Religious Minority and Majority Communities’ Media Usage during the COVID-19 Lockdown,« *Religions* 12, št. 7 (2021), <https://doi.org/10.3390/rel12070496>; Giuseppina Addo, »Join the Holy Spirit on Zoom: African Pentecostal Churches and Their Liturgical Practices during COVID-19,« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 45–61, <https://doi.org/10.30664/ar.107728>; Eline Huygens, »Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity,« *Religions* 12, št. 7 (2021): 494, <https://doi.org/10.3390/rel12070494>; William Parish, *Social Relations and Religion During the Pandemic* (Čikago: University of Chicago Press, 2020).

² Članek je rezultat raziskovalnega projekta Religijske skupnosti v virtualni dobi (<https://chance.org/recovira/>), ki je potekal med 1. novembrom 2022 in 31. oktobrom 2024 in ga je v okviru programa CHANSE ERA-NET Co-fund financiral program Evropske unije Horizon 2020 Research and Innovation (na podlagi pogodbe št. 101004509).

so si pri tem pomagale z digitalnimi tehnologijami ter kakšne začasne in dolgotrajnejše vplive je to imelo na religijsko življenje.

V tem članku predstavljamo predvsem rezultate intervjujev. Izvedli smo jih 19 z voditelji oz. uradnimi predstavniki izbranih religijskih skupnosti, njihovimi običajnimi pripadniki in oblikovalci digitalnih vsebin. V vzorec smo si prizadevali zajeti moške in ženske sogovornike iz različnih starostnih skupin. V RKC smo opravili sedem individualnih intervjujev, vključno s predstavnikom Slovenske škofovske konference, od tega pet z moškimi in dva z ženskami. Sogovorniki so bili stari med 21 in 74 let, njihova povprečna starost je bila 46,5 leta. V Islamski skupnosti smo izvedli štiri individualne intervjuje, vključno z muftijem, od tega tri z moškimi, in skupinski intervju z devetimi članicami Ženskega združenja Zemzem. Sogovorniki so bili stari med 36 in 48, v povprečju pa 43 let. V skupnosti Hare Krišna smo izvedli šest individualnih intervjujev, od tega pet z moškimi, in dodatno še skupinski intervju z dvema ženskama in dvema moškima. Starost sogovornikov je segala od 32 do 57 let, povprečje pa je bilo 47,6 leta.

Tako zbrano gradivo smo kodirali s pomočjo enotnega kodirnega lista oz. kodirne sheme, merskega instrumenta, ki smo ga vsi raziskovalni partnerji skupaj zasnovali za poenotenje izhodišč za analizo prepisov intervjujev. V vsaki od sodelujočih držav sicer analize opravljamo samostojno, s skupnimi konceptualnimi izhodišči pa smo ustvarili podlago za medsebojno primerljivost rezultatov (primerjalne analize načrtujemo v naslednjem koraku). V nadaljevanju predstavljamo slovenski del rezultatov.

Intenzivirana raba digitalnih tehnologij v času epidemije covid-19

Med epidemijo so imele digitalne tehnologije zelo pomembno vlogo v življenju religijskih skupnosti, predvsem v času formalnih omejitev družbenega življenja in prepovedi zbiranj, ki so zelo otežila ali celo onemogočila tudi velik del njihovih dejavnosti. Čeprav so se pristopi in načini uporabe med proučevanimi skupnostmi razlikovali, so vsem trem omogočili vsaj delno nadaljevanje religijskih praks in z njimi povezanih dejavnosti, predvsem obveščanje in komunikacijo v skupnosti, s tem

pa ohranjanje vsaj minimalnega občutka povezanosti med pripadniki. Kljub v naši raziskavi večkrat zaznanim implicitnim in redkeje tudi eksplicitnim zadržkom pred intenzivno rabo digitalnih tehnologij so se vodstva vseh proučevanih skupnosti (in tudi velik del intervjuvanih pripadnikov) s pridom in po najboljših močeh potrudila izkoristiti njihove potenciale. Strokovni sodelavec Slovenske škofovske konference je glede tega povedal: »Cerkev je skozi zgodovino razvila številne metode ohraniti stik z verniki, danes je to pač internet.« (RE_425_RKC)³ Tako so se med epidemijo zmanjšali ali pri nekaterih posameznikih celo popolnoma odpadli predsodki pred njihovo rabo. Kot pravi drugi katoliški duhovnik: »Vsi smo malo videli, da Bog tudi prek socialnih omrežij deluje. In spoznali smo, da se lahko nagovarja tudi preko medijev, da je to prostor oznanjevanja.« (RE_418_RKC)

Med epidemijo so tako vse tri skupnosti pospešeno uporabljale digitalne tehnologije, vendar so med njimi opazne razlike. RKC in skupnost Hare Krišna sta močno izkoristili družbena omrežja in druge spletne platforme za neposredni stik z verniki, pripravljali so tudi spletne prenose obredov in drugih religijskih dejavnosti.⁴ V RKC so že pred epidemijo dosegli visoko raven digitalizacije, večina njihovih spletnih dejavnosti je institucionalno organizirana in nadzorovana. Drugače je v skupnosti Hare Krišna, kjer so se zelo intenzivne rabe samoiniciativno in neodvisno od vodstva lotili predvsem posamezni pripadniki, ki so odprli nove in predvsem intenzivirali obstoječe kanale za prenos jutranjih predavanj in večernih petij (ki delujejo tudi po koncu epidemije). Kot pravi eden aktivnejših ustvarjalcev digitalnih vsebin: »Smo praktično neodvisni, se pravi nas skupnost ne podpira v tem smislu, da bi nam pomagala pri tem početju. Jaz, recimo, se obračam na druge bhakte⁵ za

³ V članku sogovornike in sogovornice navajamo z oznako RE (projekt Recovira), identifikacijsko številko in označeno skupnostjo, ki ji pripadajo (RE_števila_skupnost). Če navajamo sogovornika ali sogovornico iz skupinskega intervjuja, je na začetku oznaka SI (tj. SI_števila_skupnost).

⁴ RKC je uspeła organizirati prenose velikega števila maš in nekaterih drugih religijskih dejavnosti tudi prek lokalnih in kabelskih programov ter nacionalne televizije (in radia). Drugi skupnosti do klasičnih medijev nimata niti približno podobnega dostopa, kljub temu pa obe poročata o povečani prisotnosti na nacionalni televiziji, predvsem v oddaji Duhovni utrip.

⁵ Pripadniki Skupnosti za zavest Krišne uporabljajo zase izraz *bhakta* (oziroma *bhaktinli* za ženske pripadnice), kar označuje osebo, ki prakticira *bhakti-jogo*, tj. jogo predanega, ljubečega

pomoč pri določenih stvareh, ko objavljam določene slike, /.../ ampak to je čisto privat in ne nek projekt skupnosti.» (RE_420_HK)

Na drugi strani je Islamska skupnost digitalne platforme uporabljala veliko bolj zadržano. Vodstvo jih je uporabilo predvsem za obveščanje članov skupnosti, sestanke vodstva in izvajanje spletnega verouka, uporabe za neposredne religijske dejavnosti pa so se večinoma vzdržali. Izjema so bili spletni prenosi branja Korana med ramazanom in tudi posnetek bajramske molitve, ki so ga leta 2020 objavili na družbenem omrežju Facebook. Član Islamske skupnosti in občasni sodelavec vodstva je glede tega povedal: »Islamska skupnost deluje v realnosti, ni virtualnega občinstva. Tako da ima realno občinstvo. Ni potrebe, da bi se potegovalo po neki virtualnosti, pa po nekem dosegu.« (RE_630_IS) Veliko zadržanost uradne in daleč največje skupnosti muslimanov v Sloveniji gre vsaj delno pripisati zavestni distanci njenega vodstva do nekaterih radikalnejših interpretacij islama na spletu, o tem priča tudi izjava muftija, tj. vodje Islamske skupnosti v Republiki Sloveniji:

Ko govorimo o islamu in muslimanih, posebej v Bosni in Hercegovini, in tudi v Sloveniji se to pojavlja – veliko je teh ljudi, ki izkoriščajo te platforme za nagovarjanje ljudi in večinoma je to malo, vsaj za mene, deviatno razumevanje vere. Nekako so nagnjeni k temu bolj radikalnemu pristopu. /.../ Ogromno je teh ljudi, ki izkoriščajo te digitalne platforme za nagovarjanje ljudi in za povzročanje, da rečem neke zmede pri razumevanju same vere. Ker v islamu je to bolj tako liberalno, ni strogo kot je pri katoliški cerkvi, da mora biti iz Vatikana neko določeno pravilo itd. Pri nas so ljudje bolj svobodni pri tem in včasih pri tej svoji razlagi povzročijo ogromno zmede, ker včasih upoštevajo recimo neko drugo okolje, iz katerega prinesejo v naše okolje razumevanje določenega vprašanja. (RE_310_IS)

Sklepamo, da je očitna zadržanost večine pripadnikov te skupnosti pri uporabi digitalnih tehnologij za religijsko življenje v veliki meri povezana tudi s skrbjo, da bi s kakršnimi koli spletnimi dejavnostmi odpirali prostor za dodatne stereotipizacije in negativno prikazovanje islama in muslimanov. Anonimna članica združenja Zemzem npr. pravi: »Ostalim ljudem poskušamo razbiti stereotipe, da vidijo, da ni vse

čaščenja osebnega boga Krišne, ki vse od začetkov v 16. st. tvori jedro duhovnosti gibanja Hare Krišna (glej Aleš Črnič, *V Imenu Krišne: Družboslovna študija Gibanja Hare Krišna* (Ljubljana: Založba FDV, Zbirka Kult, 2005)).

res, to je slaba stran tega online prikazovanja islama, z osebnim stikom poskušamo razbijati stereotipe.« (SI_610-IS)

Hkrati pa se zdi, da bi lahko bile digitalne tehnologije zaradi strukturnih razlogov najbolj uporabne za skupnost Hare Krišna, ki jo v nasprotju z drugimi proučevanimi skupnostmi ključno določa geografska razpršenost članstva ob radikalno manjšem številu lokalnih in regionalnih centrov. Intervjuvani pripadnik je o tem povedal: »Tukaj na spletno sangho⁶ so se priključile bhakte iz čisto različnih koncev Slovenije, od Koroške, Štajerske, Primorske, kar je sicer nemogoče pričakovati v živo. Tako da se je odprla ena dodatna možnost, o kateri prej nismo razmišljali.« (RE_420_HK) Kljub končni opazki je treba ugotoviti, da so v svojem religijskem življenju že pred epidemijo občutno pogostejše uporabljali digitalne tehnologije kot pripadniki drugih dveh skupnosti.

Pri vseh treh skupnostih, nemara še najbolj opazno pri gibanju Hare Krišna, je pospešena raba digitalnih tehnologij med epidemijo še pospešila mednarodno komunikacijo med pripadniki oz. predvsem transnacionalno spremljanje religijskih dejavnosti. Anonimni udeleženec skupinskega intervjuja je o tem povedal:

Imamo pa še Iris, ona je iz Avstrije, je Slovenka, ki živi v Avstriji in se tako poveže z nami. Je to potem neka večja dostopnost, ampak ne more nadoknaditi tega v živo. Vsak bo to rekel. Mi smo imeli tako samo v živo zjutraj in potem niso mogli vsi priti, tako da zdaj preko tega lahko pridejo. (SI_244_HK)

V skupnosti Hare Krišna opažajo tudi več mednarodnega sodelovanja na ravni vodstev skupnosti. Pri RKC tega pravzaprav nismo zaznali. Tam so digitalne tehnologije na prej težko predstavljen način odprle možnosti za prehajanje med župnijami (predvsem, ne pa izključno znotraj slovenskega prostora) in s tem se je prvič pojavila realna praktična možnost izbire med mašami različnih župnikov. O tem je starejši katoliški vernik povedal:

Tudi midva z ženo, ko sva šla kam drugam, sva lahko gledala te zadeve. /.../ Včasih kam greš in je pač omejeno z zmožnostmi /.../ in zdaj je možnost dostopa od koderkoli in lahko rečeš, ne vem, svojemu bratrancu, ej, zadnjič je

⁶ *Sangha* je redno, praviloma tedensko srečanje manjšega števila pripadnikov, na katerem častijo Krišno.

bila pa noro dobra maša pri nas, tukaj imaš link, poslušaj, glej, če hočeš. /.../ Od koderkoli, tudi čez mejo. (RE_719_RKC)

Če organiziranost katoliškega življenja skozi stoletja temelji na matični pripadnosti župniji, digitalne tehnologije v tem pogledu prinašajo tudi radikalno drugačne možnosti. O tem zgovorno priča primer mlajšega župnika, ki je postal pravi vplivnež (primarno, toda nikakor ne izključno, med mladimi). Po besedah mlajšega frančiškana:

So se pa seveda izoblikovale neke nove osebnosti, ki so bile prodorne v tem času ... recimo Martin Golob, ... in so tudi postale neke nove avtoritete. /.../ Nato so družbena omrežja začeli intenzivneje uporabljati tudi različne cerkvene ustanove, škofje in nekateri ugledni duhovniki /.../ Dinamika se je spremenila in zdaj imajo cerkveni dostojanstveniki priložnost, da ta orodja bolje izkoristijo. Hkrati ta orodja seveda v središče pozornosti postavijo nekoga, ki prej morda ne bi bil v središču pozornosti, in te okoliščine so ga dejansko izpostavile kot uspešnega. Martin Golob se mi zdi dober komunikator. (RE_524_RKC).

Današnji grosupeljski župnik je postal širše opazen, ko je jeseni 2018 (takrat še kot župnik v Srednji vasi v Bohinju) začel na spletnem mestu Aleteia⁷ redno objavljati videonagovore (vlog) o duhovniškem življenju. Ob začetku epidemije je na svojem že dobro obiskanem osebнем profilu Facebook najavil začetek spletnih prenosov svojih maš, ki so kmalu postale prava uspešnica, vmes pa so njegove molitve začeli predvajati še na Gold TV. Kot je v intervjuju povedal sam:

Maše sem imel, in potem smo naredili srečanje za vse, in so prišli iz cele Slovenije, in nas je bilo takole /.../ koliko nas je prišlo, tam 3000 ljudi, to je bilo doživetje. /.../ Ne vem, Bog to deluje, da je takole ljudi povezal med seboj. /.../ Vsak dan nas je bilo, ko je bila še Golica TV pa Televizija T2 pa moj Facebook, vsak dan nas je bilo sedem, osem tisoč v živo. Da o nedeljah ne govorim, to je bilo pa okoli štirideset, petdeset, šestdeset, sto tisoč. (RE_418_RKC)

Kmalu po izteku epidemije je založba Družina leta 2022 izdala knjigo pogovorov s pomenljivim naslovom Na spletni prižnici ter podnaslovom Misli in spodbude Martina Goloba (pogovore z njim je zapisal urednik

⁷ Aleteia je mednarodni laični katoliški spletni medij, ki objavlja v sedmih jezikih (poleg slovenščine še v angleščini, francoščini, portugalsčini, španščini, italijanščini, arabščini in poljščini). Slovenska različica je dostopna na <https://si.aleteia.org>.

Aleteie). Prva naklada 2000 izvodov je bila kmalu razprodana, v času pisanja tega članka pa je bila poleg ponatisa na voljo tudi zvočna knjiga.

Martin Golob je najočitnejši primer novih avtoritet, ki so nastale z intenzivirano rabo digitalnih tehnologij med epidemijo, ko so nekateri digitalno spretni duhovniki in ustvarjalci spletnih vsebin v času covida-19 pridobili veljavo in ugled, nekateri tudi prek meja svojih lokalnih skupnosti. Postali so nove, lahko bi rekli digitalne avtoritete. Tudi v skupnosti Hare Krišna so nekateri predavatelji, ki so bili že pred epidemijo dejavni na spletu, s še več spletnimi vsebinami spretno zadovoljevali močno povečano potrebo skupnosti po digitalnih interakcijah, kar je seveda prispevalo h krepitvi njihove neformalne vloge.

Medtem pa je Islamska skupnost ostala veliko bolj zadržana in sumničava, tako vodstvo kot članstvo skupnosti sta tako med epidemijo kot po njej prevladujoče nastrojeni proti sprejemanju kakršnih koli digitalnih avtoritet. Mufti npr. v svojem intervjuju pravi:

Vedno se pojavijo neki, da rečem, kvazi učenjaki, ki poskušajo razlagat določeno stvar na svoj način, to obstaja pred epidemijo, posebej med epidemijo in po epidemiji. To še vedno obstaja in mi vedno ljudem svetujemo, da se ne učijo islama z interneta ali YouTubea ampak da se islam mora učiti prek imamov, torej da se uči pred nekom, ki je kvalificiran za takšno delo. (RE_310_IS)

Med intervjuvanimi pripadniki nismo opazili bistveno drugačnih mnenj, eden izmed vprašanih je na vprašanje o pojavu novih digitalnih avtoritet odgovoril:

Zdaj ne, ne v Sloveniji, ampak tudi zdaj, ko se to prepleta, ker je pač ta cel bivši jugoslovanski prostor povezan, še posebej Bosna. Tako da so nekatere /.../ avtoritete, ki so tudi prisotne na internetu, ampak je to čisto na drugačen način. /.../ Na primer, že nekdo, ki bi bi posnet v džamiji že pomeni, da je šel čez neko sito. /.../, ker bi rekel, da je veliko teh ljudi,... /.../ ki v bistvu nimajo tega realnega znanja, ampak imajo mogoče to retorično privlačnost. /.../ Iz tega nekega, digitalna skupnost, težko prelevijo v realno skupnost. (RE_630_IS).

Enako je potrdila tudi članica združenja Zemzem: »Ne, ne, v Sloveniji ne. Ampak to obstaja. Ja, obstajajo določeni predavatelji, ki se večinoma promovirajo kot influenserji, če tako rečem, ampak znotraj Islamske skupnosti pa ne.« (SI_610_IS)

Ob intenzivirani rabi digitalnih tehnologij in pojavu novih digitalnih avtoritet pa je nujno treba opozoriti, da religijska občestva glede tega niti približno niso homogena. Na sprejemanje, način in intenzivnost rabe tehnologij vplivajo starost, izobrazba, socialno-ekonomski položaj itd. Predstavniki vodstev vseh treh skupnosti omenjajo problem digitalne pismenosti svojih predvsem starejših pripadnikov, ki so ga najbolj zaznali v Islamski skupnosti, manj v RKC in najmanj v gibanju Hare Krišna. Hkrati pa predstavniki vseh skupnosti poročajo tudi o spremembah, saj med svojimi pripadniki vsi opažajo intenziviranje rabe spleta in predvsem družbenih omrežij.

Ob tem pa ne gre spregledati dejstva, da so pri rabi digitalnih tehnologij tudi raznovrstne tradicionalne in doktrinarne omejitve ter zadržki pred izvajanjem obrednih in religijskih dejavnosti na daljavo. Tako se npr. pri katoliških mašah tradicionalno zahteva fizična prisotnost,⁸ predvsem podeljevanje zakramentov in opravljanje spovedi po izjavah naših intervjuvancev naj ne bi bilo mogoče na daljavo. Podobno je v Islamski skupnosti z osrednjo petkovo molitvijo, ki se tradicionalno izvaja skupinsko v džamiji in je obvezna za moške vernike. Pri skupnosti Hare Krišna te omejitve niso tako eksplicitno izražene s tako jasnimi zapovedmi in pravili, je pa fizična prisotnost vseeno bistvena za skupinsko petje božjih imen in ples, kar ustvarja posebno energijo, ki je ni mogoče doseči prek spleta.

⁸ Med epidemijo je vodstvo slovenske RKC dovolilo izjemo, na uradnem spletnem mestu so 13. marca 2020 so objavili ta zapis: »Škofje ordinariji do preklica podeljujejo slovenskim katoličanom spregled od dolžnosti udeležbe pri nedeljski sveti maši. Verniki naj nadomestijo odsotnost od svetega bogoslužja z molitvijo, postom, dobrimi deli, prebiranjem Božje besede, spremljanjem svete maše po radiu, TV oziroma spletu ter s prejemom duhovnega obhajila.« Dodali so: »Če nikakor ni mogoče, da bi sodelovali pri sveti maši in prejeli sveto obhajilo, je primerno, da ga prejmemo v duhovni obliki.« Prejetje v duhovni obliki zahteva posebno molitev, ki vsebuje tudi to prošnjo: »Ker Te ne morem prejeti zakramentalno, Te prosim, da prideš k meni duhovno: prosim Te, da vstopiš v moje srce in prebivaš v njem.« (Marjan Turnšek, »Kako prejemamo duhovno obhajilo,« Katoliška cerkev, 13. 3. 2020, <https://katoliska-cerkev.si/kako-prejemamo-duhovno-obhajilo>)

Domestifikacija religijskih dejavnosti in povečanje pomena družine

V času epidemije prepovedi javnega zbiranja in druge omejitve družbenega življenja povzročijo prisilno domestifikacijo religijskega življenja. Ko v nekaterih časovnih obdobjih velikega dela religijskih dejavnosti ni več mogoče opravljati na običajne načine znotraj prostorov religijskih institucij, njihov prenos v domače okolje skupnosti podprejo s t. i. hibridno rabo digitalnih tehnologij. Predvsem v RKC in skupnosti Hare Krišna začnejo nekatere redne obredne dejavnosti prenašati prek spleta. Bolj zadržana je spet Islamska skupnost, ki pa vendarle med postnim mesecem ramazanom prek spleta prenaša branje Korana. S prenašanjem obrednih dejavnosti, ki tradicionalno potekajo v cerkvi, džamiji oz. templju, religijsko življenje prek digitalnih tehnologij intenzivno vstopi v domove vernikov. O tem govori intervjuvani predstavnik vodstva RKC:

Na eni strani so se zapirala vrata šol in fakultet in tudi cerkva, po drugi strani pa se je ta mrtev prostor naenkrat preselil domov oz. ti odnosi so se začeli spreminjati. In kar smo opazili in je tudi zelo pohvalno, da so se v domačem okolju vzpostavile domače cerkve. (RE_425_RKC)

Prisilno zaprtje v družinski krog je seveda povzročilo različne težave, hkrati pa je prineslo tudi neke nove dinamike znotraj družinskih okolij, kar je imelo raznovrstne vplive tudi na religijsko življenje. Kot poroča pripadnica muslimanskega ženskega združenja Zemzem:

No, če sem molila in tudi če ni nobeden zraven molil, oni so videli mamico, da moli in sin je takrat, leta 2020, ko se je začelo ... cel ramazan sva skupaj od začetka do konca naredila. In od takrat je mali začel molit, tako da hvala Bogu, da je bil covid. (SI_610-IS)

Vse tri skupnosti so ob radikalnih omejitvah družbenega življenja zaznale več individualnih možnosti za duhovnost v zasebnem okolju. Še posebej izrazito se je povečala možnost za dosledno izvajanje dnevnih molitev za muslimane, ki so jih neprimerno lažje in dosledneje (predpisano petkrat dnevno) izvajali med zaporami družbenega življenja in delom od doma.

O intenziviranih religijskih dejavnostih znotraj družin, ko je bilo javno zbiranje skrajno oteženo ali celo formalno prepovedano, konkretneje poročajo iz RKC:

Razne zgodbe so bile, kako so družine po domovih imele verouk. Starši so otroke učili verouk, stari starši so otroke učili verouk, čas so imeli, zaprti so bili, ni bilo zunanjih motilcev in spremljali so bogoslužja preko TV-ja, molili so skupaj in dejansko se je odkrila ta molitvena celica v domu. (RE_425_RKC)

Institucija se je trudila podpreti te dejavnosti, na uradnem spletnem mestu RKC je ponudila celo praktične napotke, kako voditi domačo cerkev in organizirati družinski religijski vsakdan.

O religijskih dejavnostih v domačem okolju so poročali tudi intervjuvani pripadniki gibanja Hare Krišna.⁹ Zaradi že omenjenih strukturnih razlogov (geografska razpršenost pripadnikov in razmeroma centralizirana organizacija religijskih dejavnosti v glavnem templju v Ljubljani ob pomanjkanju regionalnih centrov z rednim kontinuiranim programom) so pripadniki že doslej opazno več od drugih dveh skupnosti uporabljali digitalne tehnologije. V vseh treh skupnostih smo opazili tudi prilagajanje domačih prostorov za religijske dejavnosti (najpogosteje s svečami, kadili ipd.). Ob prevladujoči indijski tradiciji domačih oltarjev s podobami božanstev, ki je zelo razširjena in že kar samoumevna tudi med pripadniki gibanja Hare Krišna, so imeli ti med epidemijo najmanj težav pri prenašanju (še večjega) dela obrednih in drugih religijskih dejavnosti v domače okolje. V drugih dveh skupnostih so artefakti za domačo religijsko rabo tudi pogosto prisotni, pri katoličanih tradicionalno kakšen kipec, religijska podoba, križ na steni, pri muslimanih preproga za molitev, vendar veliko manj kot pri skupnosti Hare Krišna. Predvsem pa zadnji v nasprotju z RKC in Islamsko skupnostjo niso posebej omenjali povečane vloge družine.

RKC in Islamska skupnost tradicionalno poudarjata fizično zbiranje in skupinske obrede, kar vključuje tudi družinsko udeležbo pri mašah, molitvah in drugih obredih. Ključno vlogo družine simbolno izraža ime osrednjega slovenskega katoliškega tednika (in založbe, ki izdaja

⁹ Manjša stanovanjska skupina v Šempasu je npr. samoiniciativno uvedla hibridni model prenašanja predvsem jutranjih obredov, ki so tudi po končani epidemiji dostopni prek spleta vsem pripadnikom širom Slovenije in tudi v tujini.

tudi knjige in številne druge publikacije) – Družina. V Islamski skupnosti imajo sistem članstva, ki temelji na družinski pripadnosti, tudi članarino praviloma plačujejo po družinah in ne kot posamezniki, kar svojevrstno potrjuje osrednjo vlogo družine kot temelja skupnosti. Na sploh je v abrahamskih tradicijah izjemno pomemben doktrinaren in širši ideološki poudarek na družini kot temeljni družbeni celici.¹⁰ Toda tudi hinduizem, matična kulturna in religijska tradicija, iz katere izhaja gibanje Hare Krišna, postavlja družino v samo jedro, saj velja za temelj štirih individualnih življenjskih obdobj (ašramov) ter zagotavlja kohezivnost religijske in celotne družbenega skupnosti.¹¹ Zato razlogov za z intervjuji ugotovljene razlike pri poudarjanju vloge in pomena družine med intenziviranimi domačimi religijskimi dejavnostmi v času epidemije verjetno ne gre iskati toliko v teoloških in tradicionalnih kulturnih razlikah med tremi proučevanimi skupnostmi, ampak v njihovem strukturnem položaju v slovenski družbi.

Gibanje Hare Krišna je v našem okolju veliko mlajše od drugih dveh skupnosti. Pri nas se pojavi v osemdesetih letih 20. stoletja, večje in v javnosti vidnejše pa postane ob prelomu stoletja. V tem razmeroma kratkem času njegov razvoj intenzivno poteka po za nova religijska gibanja razmeroma tipičnih razvojnih stopnjah¹² – ključen je prehod iz t. i. tempeljske faze delovanja, ko je večina pripadnikov živela meniško življenje v templju, v t. i. kongregacijsko ali družinsko fazo delovanja, ko se težišče skupnosti preseli najprej k posameznikom, ki živijo običajna študentska ali uslužbenska življenja, v tempelj pa prihajajo peri-

¹⁰ V abrahamskih tradicijah judovstva, krščanstva in islama je Abrahamova družina osrednji model celotne religije, vere in vedenja, je eden ključnih teoloških virov in eden najpomembnejših elementov pri oblikovanju identitete religijskih skupnosti. Med njimi pa so seveda razlike v interpretacijah osrednje vloge družine, kar izhaja iz raznolikih teoloških in kulturnih kontekstov med tradicijami in tudi znotraj vsake izmed njih (glej Carol Bakhos, *The Family of Abraham: Jewish, Christian, and Muslim Interpretations* (Harvard University Press, 2014); Jan Lemanski, Abraham versus Jakub. *Collectanea Theologica* 88, št. 4 (2019): 35–51, <https://doi.org/10.21697/ct.2018.88.4.02>).

¹¹ Glej Lakshmi Mullatti, »Families in India: Beliefs and Realities,« *Journal of Comparative Family Studies* 26, št. 1 (1995): 11–25, <https://doi.org/10.3138/JCFS.26.1.11>; Dennis Chekki, »Family Values and Family Change,« *Journal of Comparative Family Studies* 27, št. 2 (1996): 409–12, <https://doi.org/10.3138/JCFS.27.2.409>.

¹² Glej Eileen Barker, »Plus ça change...,« *Social Compass* 42, št. 2 (1995): 165–80, <https://doi.org/10.1177/003776895042002002>.

odično opravljat le obredna dejanja, potem pa se sčasoma prevesi še k družinam, ki z dvigovanjem povprečne starosti pripadnikov postajajo vse številčnejše.¹³ Zaznana razlika glede percepiranega pomena družine tako vsaj delno izhaja iz empiričnega dejstva, da se strukturni prehod skupnosti Hare Krišna v t. i. družinsko fazo zgodi razmeroma pred kratkim (dokončno se v tej novi fazi ustali šele pred dobrima desetletjema). Najbrž zato pripadniki gibanja Hare Krišna veliko manj kot katoličani in muslimani prisilno domestifikacijo religijskih dejavnosti med epidemijo doživijo v obliki poudarjene vloge družine za religijsko identiteto in življenje. S tem je namreč povezana še ena zelo pomembna strukturna razlika: velik del pripadnikov skupnosti Hare Krišna lastne religioznosti ne deli s svojimi družinskimi člani. Zato je imela prisilna domestifikacija religijskega življenja za pripadnike večinske RKC in tudi tradicionalne manjšinske Islamske skupnosti zelo drugačne učinke in posledice kot za pripadnike občutno manjše, netradicionalne in v nekaterih pogledih alternativne skupnosti Hare Krišna.

O tem priča izjava pripadnika skupnosti Hare Krišna na temo razlik med izvajanjem religijskih dejavnosti v živo v templju ali doma prek spleta:

Je razlika, seveda, saj si prisoten še z drugimi akterji. Doma si pač izoliran. Dobro, imaš pač svojo družino, ampak si izoliran od drugih bhakt. In tudi ni te skupne energije. Doma si v nekem prostoru, kjer so tudi druge stvari navzoče. Pa tudi odklopiš se, lahko izklopiš svoj zvok, izklopiš svojo kamero, pa te ni, /.../ se pravi je druga dinamika. Medtem ko če si v templju /.../ je pa vseeno neka druga energija, če si skupaj z bhaktami na programu ali pa če si tam prisoten, ne pa tako doma, izoliran v bistvu, oddaljen. (RE_420_HK)

Ko so bili zaradi epidemijskih omejitev prisiljeni svoje religijsko življenje omejiti skoraj izključno na prostore svojih domov, so katoličani in muslimani svoje religijske dejavnosti in čustva večinoma delili s svojimi družinami, te so postale (še) poudarjen vir varnosti, utehe in religijske identitete. Hkrati pa je velik del pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne v prisilni zasebnosti svojih domov ostal glede religioznosti osamljen, saj je ne deli s člani svojih družin, stik s skupnostjo pa je lahko ohranjal skoraj izključno prek digitalnih tehnologij. Sklepamo

¹³ Glej Črnič, *V Imenu Krišne*.

lahko, da je za nekatere med njimi v izjemnih epidemioloških razmerah družina postala prav nasprotno, poudarjen vir nesoglasij, pritiskov in s tem dodatna grožnja njihovi marginalni religijski identiteti.

Pomen skupnosti

Ob poudarjenih prednostih digitalnih tehnologij so intervjuvani pripadniki vseh treh skupnosti opozarjali tudi na njihove omejitve in nezadostnosti. Izkazale so se kot koristne in dragocene predvsem pri ohranjanju povezav med pripadniki in delno tudi pri izvajanju religijskih obredov in praks. Župnik Martin Golob kljub zavedanju velikih omejitev digitalnih tehnologij poroča o nekakšni povezanosti, ki so jo omogočale spletne religijske dejavnosti:

Zanimivo pa je bilo, da so se povezali tudi prek interneta in oblikovali skupnost, zato moram reči, da se je med nami spletla posebna vez, edinstvena vez, ki nas je resnično močno povezala. (RE_418_RKC)

Vendar pa številni drugi intervjuvani pripadniki vseh treh skupnosti poudarjajo, da spletna dejavnost ne zmore ustvariti pravega občutka skupnosti, nadomestiti občutka povezanosti in druženja, vzajemne telesne prisotnosti in religijskega obredja v živo.¹⁴ Članica združenja Zemzem npr. pravi:

Čisto drugačen občutek, da opravljaš molitev v džamiji ali pa doma. Kljub temu, da molitev lahko opraviš doma, imaš pač neposredni kontakt z vzvišenim Bogom. Vseeno je pa v islamu pomemben ta kolektivni duh in kolektivno opravljanje molitve. /.../ Enostavno, ta živi stik je za nas res pomemben, da se čutimo kot del skupnosti, ker to je za nas pripadnost. (SI_610_IS)

¹⁴ O tem poročajo tudi naši raziskovalni sodelavci v drugih državah. Na Danskem npr. na podlagi analize 23 intervjujev in terenskega opazovanja v krščanskih, muslimanskih in budističnih skupnostih ugotavljajo, da so pripadniki med zaporami zelo pogrešali skupnost, saj razpoložljive digitalne možnosti za večino niso zmogle zadovoljivo nadomestiti fizične interakcije v skupinah, predvsem so pogrešali fizično, kompleksno čutno interakcijo (Anne Lundahl Mauritzen in Henrik Reintoft Christensen, »Jeg var i akut fællesskabsmangel': En komparativ analyse af (non)digital fællesskabskonstruktion blandt danske religionsgrupper«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 76 (2024): 1-18.

Član vodstva Skupnosti za zavest Krišne še bolj eksplicitno poudari skupinsko opravljanje religijskih obredov, pri čemer opozori na pomen vključenosti vseh telesnih čutil:

Vsekakor je boljše, če si v živo, zato ker so vključena še vsa ostala čutila, ne samo vid. Lahko tudi vohaš dišeče palčke, potem lahko komuniciraš z ljudmi okoli sebe, kjer se poje in to je v bistvu pomembno, skupinsko petje svetih imen. In neke raziskave so naredili, da če se dolgo poje mantra, se ljudem celo srčni utrip sinhronizira. /.../ Ne vem če to funkcionira tudi doma, bi bilo zanimivo narediti analizo – ampak potem je tu skupna pojedina, skupinski ples ... ker gre za proces skupinskega petja svetih imen, ti lažje dosežeš z istim časom in trudom efekt pri skupinskem petju kot pri posamičnem petju, ker te ta energija ostalih povleče zraven./.../ Se pravi večja vključenost vseh čutil v to, ne samo čutil, tudi neke duhovne energije, ki se recimo generira na nekem prostoru. (RE_242_HK)

Intervjuvani (nadpovprečno aktivni) katoliški laik pa opozori na učinek epidemije na večje zavedanje pomena občestva:

Mislim, jaz sem začel samo še bolj cenit občestvo, kateremu pripadam, kjer se zdim sam sebi del, v katerega poskušam po najboljših močeh vračat, ker se mi zdi prav, da človek vrača, ker se mi zdi, da tudi zelo veliko dobimo od tega občestva. /.../ In morda je ta epidemija samo še malo bolj poudarila to zadevo ravno zaradi tega, ker smo bili prisiljeni v ta odmik. (RE_719_RKC)

Tako se je med epidemijo izkazalo, da digitalne tehnologije ne morejo popolnoma nadomestiti fizične soudeležbe pri obrednih in nekaterih drugih religijskih dejavnostih, fizična prisotnost je izjemno pomembna za ohranjanje občutka skupnosti. Obsežen korpus sociološke literature pojasnjuje kompleksne načine vzpostavljanja in vzdrževanja ter večplastne pomene različnih družbenih (med njimi tudi religijskih) skupnosti.¹⁵ Družbene skupnosti posameznike opremljajo z identiteto, smislom, varnostjo, z eksplicitnimi in implicitnimi pritiski h konformnosti pa lahko tudi potencialno omejujejo posameznikovo svobodo. Za razumevanje naše raziskovalne teme je v marsičem ključen tako imenovani čutni oz. telesni obrat v družboslovju in humanistiki ter

¹⁵ Glej npr. Zygmunt Bauman, *Community: Seeking Safety in an Insecure World* (Cambridge: Polity Press, 2001); Suzanne Keller, *Community: Pursuing the dream, living the reality* (Princeton University Press, 2003).

tudi v religiologiji, ki se primarno osredinja na to, kako svet temeljno doživljamo prek svojega fizičnega obstoja, kako ljudje medsebojne odnose večinoma doživljamo prek svojih teles in čutil.¹⁶ Ta paradigma nam učinkovito pojasnjuje v naši raziskavi zaznano pogrešanje fizične skupne prisotnosti z drugimi sopripadniki in večkrat izraženo mnenje, da se uspešne in vitalne religijske skupnosti ne da vzdrževati samo prek digitalnih tehnologij, temveč so za to potrebne redne skupne dejavnosti v fizičnem prostoru. Digitalne interakcije so za naše respondente sicer dobrodošla pomoč, toda nezadosten nadomestek, saj ne omogočajo celovite kompleksne, tudi čutne in fizične prisotnosti, ki ne omogoča le videti in slišati, temveč tudi otipati, vonjati in drugače fizično čutiti skupni prostor in dejavnosti v njem. Brez tega je zelo težko vzpostaviti živo in za pripadnike smiselno skupnost.

V tem smislu rezultati naše raziskave večinoma pritrujejo tistim sodobnim religiološkim pojmovanjem, ki religije ne razumejo primarno kot sklop doktrin in idej, ter opozarjajo, da ne gre samo za kognitivno dejavnost razmišljanja in razumevanja, temveč je za religijo ključna tudi (skupinska) fizična participacija s telesi in fizičnimi čutili.¹⁷ Religija je v vsakdanjem življenju posameznikov in skupin zmeraj utelešena.

Vračanje v fizični prostor in dolgoročnejši učinki

Po končani epidemiji in prenehanju z njo povezanih omejitev se je tudi religijsko življenje začelo vračati v ustaljene tire. Anonimna pripadnica gibanja Hare Krišna to opiše tako: »Ko smo bili po dolgem času takole skupaj, smo res to vsi pogrešali, /.../ to je bilo izjemno doživetje, potem ko smo skupaj plesali, kar je tudi to del naše kulture, in to se ne da po spletu.« (RE_328_HK)

¹⁶ Glej npr. Maxine Sheets-Johnstone, *The corporeal turn: An interdisciplinary reader* (Andrews UK Limited, 2015); Paul Rodaway, *Sensuous geographies: body, sense and place* (Routledge, 2002).

¹⁷ Za strnjen pregled tovrstnih pojmovanj glej Igor Jurekovič, »Onkraj redukcije religije na verovanje: zakaj konceptualizirati telo v preučevanju religije,« *Družboslovne razprave* 39, št. 102 (2023): 37–62, <https://doi.org/10.51936/dr.39.102.37-62>.

Vendar se vrnitev v običajno stanje ni zgodila takoj in brez težav, predvsem pa so nekatere posledice izjemnih razmer opazne še danes. Intervjuvani župnik npr. poroča:

Jaz sem hrepenel in upal, da bo po koncu epidemije večje veselje po srečevanju. Pa ni bilo ravno tako. Se zdaj sicer prebuja, prihajajo ljudje in je ena taka pomlad. /.../ Mislim, da je bilo mnoge tudi strah, nekateri so se malo polenili in vse je bilo malo bolj na komot, tako da se zdaj to malo prebuja. (RE_418_RKC).

To potrjuje tudi predstavnik Slovenske škofovske konference: »Prvi moment, ki smo ga opazili takoj po rahljanju ukrepov, je bilo zelo sramežljivo vračanje nazaj, malo zaradi sramežljivosti, malo pa tudi zaradi udobja.« (RE_425_RKC).

Zato je vsaj del cerkvene hierarhije za vrnitev pripadnikov nazaj v fizični prostor kljub zavedanju nevarnosti očitno pripravljen še naprej uporabljati tudi digitalne tehnologije. Intervjuvani frančiškan poroča o tovrstnih dilemah in razmislekih:

Glede na to, ker veliko ljudi komentira, da s tem praznimo cerkve, ker imamo prenos maše, kakšen župnik kdaj očita, češ nam ste spraznili cerkev. Ampak tukaj se mi zdi vedno tako, zelo veliko smo se pogovarjali, veliko smo preučevali zadeve in se mi zdi, da tistim ljudem, ki je maša neka vrednota, tistim, ki jim je udeležba na nedeljskih obredih neka vrednota, tisti ljudje bodo gotovo prišli. In so tudi komaj čakali, da bo konec covida. Zdaj, za ljudi, ki so bolj vpeti v proces sekularizacije in izgubljajo stik s cerkvijo, pa da jim predstavlja spletno orodje neko bilko, pri kateri lahko ponovno pridejo v stik s cerkvijo, pa tudi če samo pri tem ostane, je to še vedno boljše kot nič. /.../ Mislim, če se ljudje želijo udeležiti nedeljskega obreda, bodo gotovo prišli. (RE_524_RKC)

Veliko manjši upad fizične prisotnosti po epidemiji opažajo v skupnosti Hare Krišna. Aktiven ustvarjalec spletnih religijskih vsebin je povedal:

Ne vidim, da bi bil zmanjšan obisk templja zaradi tega. Ljudje zdaj še zmeraj radi pridejo v tempelj, ravno tako kot prej. Razlika je samo v tem, da zdaj nismo opustili tega spletnega prostora. In da tam zdaj spremljajo na obeh koncih. (RE_420_HK)

Navedeno je potrdil tudi drugi pripadnik gibanja Hare Krišna: »Zraven je prišla ena oblika, malo bolj prisotna, ampak ni izpodrinila tistega, da se zdaj ne družimo več.« (RE_244_HK) Digitalne tehnologije, ki jih v tej skupnosti intenzivno uporabljajo tudi po koncu epidemije, torej niso toliko nadomestek za fizične religijske dejavnosti v skupnosti, ampak njihovo dopolnilo, ki prinaša tudi nove potenciale. Anonimna pripadnica skupnosti Hare Krišna je npr. opazila:

Kar se tiče podajanja tega znanja, /.../ ajuverdskega znanja, teh modrosti iz Ved, mislim da se je sedaj zelo povečalo število ljudi, ki so postali odprti do tega znanja in ki so prišli v stik z našimi predavanji, ravno zato, ker smo začeli toliko predavanj na spletu. Zelo zelo veliko več ljudi kot prej. (RE_328_HK)

V gibanju Hare Krišna so tako tudi po koncu epidemije obdržali večino novih spletnih kanalov. RKC pa je vsaj v župnijah, ki smo jih opazovali, zmanjšala svojo prisotnost na spletu. Vseeno pa neredki v RKC opazajo velike potenciale in spodbujevalni učinek digitalnih tehnologij. Intervjuvani katoličan je npr. povedal:

In tudi vidim pri svojih sorodnicah, ki prej mogoče niso šle vsak dan k maši, zdaj pa recimo vsak dan gledajo po TV-ju. Socialna omrežja so do neke mere zelo demokratičen prostor, si sam izbiraš kaj hočeš. In ljudje se velikokrat v tem počutijo varni. /.../ Ni te nevarnosti, da bi sedaj kdo opazil in to komentiral: o poglej, ta pa hodi sedaj v cerkev. (RE_524_RKC)

V Islamski skupnosti pa so že tako minimalno uporabo digitalnih tehnologij po končani epidemiji še zmanjšali. Namesto tega izrazito spodbujajo fizično prisotnost pri obrednih in drugih religijskih dejavnostih, kar je mogoče zaznati tudi v RKC. Včasih to vključuje tudi bolj ali manj eksplicitna svarila pred digitalnimi nadomestki (razen v izjemnih primerih, kot so potovanja, pri starejših in bolnih ipd.), hkrati pa vendarle iščejo tudi načine konstruktivne uporabe. Pri gibanju Hare Krišna pa so ob podobnih, čeprav manj pogostih pozivih pripadnikom k fizični udeležbi očitno še bolj prepoznali velik potencial digitalnih tehnologij, pred katerimi ne svarijo oz. nikakor ne zmanjšujejo njihove rabe.

Digitalne tehnologije, kot jih uporabljajo proučevane skupnosti po kočani epidemiji, praviloma ne nadomeščajo njihovih običajnih dejavnosti, temveč jih komplementarno dopolnjujejo. Pogosto pomagajo pri

vzdrževanju kohezivnosti skupnosti, tako na lokalni kot na nacionalni ravni, pomembno pa prispevajo tudi k večjemu povezovanju skupnosti na širši mednarodni ravni. Kot je povedal intervjuvani musliman:

Ima pa digitalno ta učinek globalizacije. Vse nam je blizu. /.../ Vse bolj se povezujemo. Vse bolj se spoznavamo. Dogajajo se nam zdaj res take neke mešanice, ki se nikoli niso dogajale. Ta svet je res zdaj še lažje povezan, kot je bil včasih. (RE_630_IS).

Ne gre skratka za nadomestek, temveč za vse bolj razširjeno dopolnilo religijskim dejavnostim v fizičnem prostoru. Kot je opozoril predstavnik Slovenske škofovske konference: »Vseeno, bi izpostavil, da so to podporna orodja verske dejavnosti. So segment verske dejavnosti, so vedno bolj pomemben člen tega, je pa po drugi strani gotovo pomemben tudi osebni stik.« (RE_524_RKC) S tem pa se postopoma pojavlja neka nova hibridnost, ki tudi trajneje vpliva na sodobne načine religioznosti.

Sklep

Ko je epidemija koronavirusa covid-19 onemogočila fizično srečanje pripadnikov religijskih skupnosti, je s tem ogrozila tradicionalne načine njihovega konstituiranja in vzdrževanja. Predstavniki vseh proučevanih skupnosti so v naši raziskavi poudarjali ključno pomembnost rednega fizičnega stika za vzdrževanje pristne skupnosti, vendar so se njihove organizacije morale prilagoditi izjemnim razmeram tudi z uporabo digitalnih tehnologij. To je ob nekaterih težavah prineslo tudi pozitivne posledice: številni pripadniki, najbolj je to opazno med starejšimi, so pridobili nove digitalne veščine, komunikacija v skupnosti se je izboljšala, dostop do številnih religijskih vsebin pa je postal lažji.

V vseh treh skupnostih so med epidemijo uporabljali digitalne tehnologije in jih delno uporabljajo tudi po njenem koncu kot pomoč pri ohranjanju komunikacije in organizaciji religijskih dejavnosti, nikjer pa ni to nadomestilo neposredne fizične participacije v religijskem življenju. Edine potencialne zametke tega je morda mogoče najti v skupnosti Hare Krišna, kjer tudi po končani epidemiji številna digitalna orodja omogočajo spremljanje obredov in lažje komuniciranje med pripadniki ter s tem pospešujejo delovanje skupnosti. Čeprav se ne-

kateri njihovi pripadniki redkeje udeležujejo skupinskih dejavnosti v živo, pa tehnologije ne zmorejo v celoti nadomestiti osebnega druženja in celovitega duhovnega doživetja. Celo v Islamski skupnosti, v kateri so bili ves čas epidemije najbolj zadržani do rabe digitalnih tehnologij, so tudi ohranili sicer minimalno rabo nekaterih orodij za obveščanje in komunikacijo s člani, poročajo pa tudi o izboljšani digitalni pismenosti svojih članov.

Prisilna domestifikacija religijskega življenja med epidemijo je tako povečala rabo digitalnih tehnologij, pri obeh večjih in starejših skupnostih je tudi poudarila osrediščenost na družino. Epidemične omejitve splošnega družbenega in konkretno religijskega življenja so izostrile pomen skupnosti, ki jo ključno konstituira kontinuirane skupinske dejavnosti pripadnikov v realnem fizičnem prostoru. Vendar ti procesi niso enopomenski, po končani epidemije npr. zaznaven del pripadnikov gibanja Hare Krišna in tudi RKC kljub izraženi kritičnosti do primernosti digitalnih tehnologij za religijske potrebe nezanemarljiv del svojih dejavnosti vse bolj opravlja prek teh tehnologij in zaznavno manj v živo.

Nekateri ustvarjalci digitalnih vsebin so med epidemijo postali nove avtoritete v posameznih skupnostih – to velja za gibanje Hare Krišna in delno tudi za RKC, kjer so nekateri (redki) digitalno spretni duhovniki izjemno pridobili vidnost krepko prek meja svojih župnij. To je vsaj v enem od primerov privedlo do tradicionalno izjemnih okoliščin, v katerih je lahko običajen lokalni župnik s svojimi dejavnostmi neposredno nagovoril neprimerno širše občestvo, župljani pa so lahko po želji izbirali tudi pridige duhovnika zunaj uradno dodeljene župnije. V Islamski skupnosti vodstvo in tudi intervjuvani pripadniki ostajajo izrazito skeptični in odklonilno naravnani do novih digitalnih avtoritet.

V splošnem se torej digitalne tehnologije niso izkazale kot nadomestek religijskih dejavnosti, temveč večinoma kot zasilno orodje v izjemnih razmerah, ko so bile dejavnosti religijskih skupnosti močno omejene. Po končani epidemiji ostaja hibridna raba predvsem tistih digitalnih orodij, ki so komplementarna dejavnostim v živo. To pomembno vpliva na razvoj sodobnih načinov religioznosti – epidemija je v tem smislu prinesla tudi dolgotrajnejše spremembe v načinih prakticiranja religije, kjer se fizična prisotnost vse bolj dopolnjuje z digitalno poveza-

nostjo pripadnikov. Za natančnejšo oceno in poglobljeno razumevanje dolgoročnejših posledic intenzivirane rabe digitalnih tehnologij v religijskem življenju pa bodo potrebne dodatne empirične raziskave ter konceptualne in teoretske pojasnitve njihovih rezultatov.

B i b l i o g r a f i j a

Addo, Giuseppina. »Join the Holy Spirit on Zoom: African Pentecostal Churches and Their Liturgical Practices during COVID-19.« *Approaching Religion* 11, št. 2 (2021): 45–61. <https://doi.org/10.30664/ar.107728>

Bakhos, Carol. *The Family of Abraham: Jewish, Christian, and Muslim Interpretations*. Harvard University Press, 2014. <https://doi.org/10.5860/choice.186080>.

Barker, Eileen. »Plus ça change...« *Social Compass* 42, št. 2 (1995): 165–80. <https://doi.org/10.1177/003776895042002002>.

Bauman, Zygmunt. *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press, 2001.

Chekki, Dennis. »Family Values and Family Change.« *Journal of Comparative Family Studies* 27, št. 2 (1996): 409–12. <https://doi.org/10.3138/JCFS.27.2.409>.

Črnič, Aleš. *V Imenu Krišne: Družboslovna študija Gibanja Hare Krišna*. Ljubljana: Založba FDV, Zbirka Kult, 2005.

Higgins, Nicholas J., in Paul A. Djupe. »Congregation Shopping during the Pandemic: A Research Note.« *Journal for the Scientific Study of Religion* 61, št. 3–4 (2022): 726–36. <https://doi.org/10.1111/jssr.12802>.

Huygens, Eline. »Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity.« *Religions* 12, št. 7 (2021): 494. <https://doi.org/10.3390/rel12070494>.

Jurekovič, Igor. »Onkraj redukcije religije na verovanje: zakaj konceptualizirati telo v preučevanju religije.« *Družboslovne razprave* 39, št. 102 (2023): 37–62. <https://doi.org/10.51936/dr.39.102.37-62>.

Keller, Suzanne. *Community: Pursuing the Dream, Living the Reality*. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Kühle, Lene, in Tina Larsen. »‘Forced’ Online Religion: Religious Minority and Majority Communities’ Media Usage during the COVID-19 Lockdown.« *Religions* 12, št. 7 (2021). <https://doi.org/10.3390/rel12070496>.

Lemanski, Jan. »Abraham versus Jakub.« *Collectanea Theologica* 88, št. 4 (2019): 35–51. <https://doi.org/10.21697/ct.2018.88.4.02>.

Lundahl Mauritsen, Anne, in Henrik Reintoft Christensen. »'Jeg var i akut fællesskabsmangel': En komparativ analyse af (non)digital fællesskabskonstruktion blandt danske religionsgrupper.« *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 76 (2024): 1-18.

Mullatti, Lakshmi. „Families in India: Beliefs and Realities.« *Journal of Comparative Family Studies* 26, št. 1 (1995): 11-25. <https://doi.org/10.3138/JCFS.26.1.11>.

Parish, William. *Social Relations and Religion During the Pandemic*. Čikago: University of Chicago Press, 2020.

Rodaway, Paul. *Sensuous Geographies: Body, Sense and Place*. London: Routledge, 2002.

Schiefelbein-Guerrero, Kyle K., ur. *Church after the Corona Pandemic: Consequences for Worship and Theology*. Cham: Springer, 2023.

Sheets-Johnstone, Maxine. *The Corporeal Turn: An Interdisciplinary Reader*. Andrews UK Limited, 2015.

Turnšek, Marjan. »Kako prejemamo duhovno obhajilo.« *Katoliška cerkev*, 13. 3. 2020. <https://katoliska-cerkev.si/kako-prejemamo-duhovno-obhajilo>.